

rigoreus en stilzwijgend, dat je wel *moet* speculeren. Zijn Kraemer en Stroumsa nog altijd stiekem gecharmeerd van Goi-

‘Voor de joodse classicus
Zunz waren de joden vóór
alles een cultuurvolk, dat
als nauwelijks herkenbare
“stroom in de oceaan van
de Europese cultuur”
moest zien te overleven.’

teins cultuur-politieke visioenen? Ik kan het me niet voorstellen. Is het soms intellectuele gemakzucht? Of menen ze in

Maimonides wellicht zichzelf te herkennen, net als zij een kosmopolitisch geleerde van, min of meer toevallig, joodse extractie? En voelen ze zich beiden als historicus mogelijk voldoende verbonden met de joodse intellectuele erfenis om impliciet de stekker uit het begrip ‘joodse cultuur’ te trekken? Noem dat maar eens geen politieke keuze in een tijd waarin een meerderheid van de joden in de VS en Europa zich liever als ‘cultuurjood’ (*cultural Jew*) dan als religieus-joods afficheert. Of Zunz dergelijke ontwikkelingen had voorzien toen hij het begrip ‘jüdische Kulturnation’ lanceerde?

Mediterraan of niet, ten diepste joods of daarvoor toch weer te schatplichtig aan de strenge Almohaden: wat zou Maimonides Nathan eigenlijk hebben aangeraden? Hij kende Saladin persoonlijk en was in diens nabijheid ongetwijfeld altijd ‘behutsam gegangen’. Voor zijn

komst naar Caïro was hij jarenlang, deels als *Muselmann*, door Noord-Afrika en de Levant gereisd, waar hij en passant een imposant, multi-etnisch netwerk had opgebouwd. Als arts was hij Grieks, als denker Arabisch, als theoloog zo goed als moslim en als hij at, bad en boeken schreef, een kind van het jodendom, hoewel nou niet bepaald de *Stockjude* die de joodse traditie later van hem zou maken. Gevraagd naar zijn identiteit zou hij waarschijnlijk dat imposante visitekaartje tevoorschijn hebben gehaald: ar-Ra’is Aboe Imran Moesa ibn Maimoen ibn Abdallah al-Qoertoebi al-Andaloesi al-Isra’ili. Functie, familie, geboortegrond, godsdienst – Kraemers vuistdikke monografie in vier elementaire begrippen samengevat. De rest, moeten we concluderen, is joodse cultuurgeschiedenis.

Irene E. Zwiep is hoogleraar Hebreeuwse en joodse studies aan de Universiteit van Amsterdam.

Literatuur

— Fernand Braudel. *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Armand Colin. Parijs 1949.
— Shlomo Dov Goitein. *Jews and Arabs: Their Contacts through the Ages*. Schocken. New York 1955.
— Shlomo Dov Goitein. *A Mediterranean Society. The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza* (vol. I-VI). University of California Press. Berkeley, CA 1967-1993.

OP ANDERMANS ERF

Naar de hel en terug

Een geoloog daalt af in de onderwereld

In vrijwel alle culturen van de wereld ligt onder het aardoppervlak de onderwereld, het dodenrijk – de hel. En toch zit er zoveel moois in de ondergrond: ertsen, mineralen, spectaculaire kristallen, druipsteengrotten, botten van uitgestorven monsters. Geoloog Salomon Kroonenberg daalt in zijn boek *Waarom de hel naar zwavel stinkt* af naar het binnenste der aarde, in het spoor van de Bijbel, Vergilius en Dante. In deze aflevering van de rubriek ‘Op andermans erf’ reizen een archeoloog, een literatuur- en een godsdienstwetenschapper met hem mee – vol bewondering maar ook om na te gaan of hij onderweg niets over het hoofd heeft gezien. Kroonenberg zelf – wiens boek momenteel vertaald wordt in het Engels, Duits, Chinees en Azerbeidzjaans – reageert vervolgens op hun bevindingen.

Cybele aan het werk

door Eric M. Moormann

Voor veel onderzoekers is het een doodzonde wanneer een collega buiten diens specialistische potje piest en andere wetenschappen in zijn onderzoek betreft. Dat kan toch alleen maar oppervlakkigheid betekenen? Natuurlijk is het waar dat een toegewijde wetenschapper zijn eigen specialisme koestert en het verdedigt tegen invallen van buiten. Maar tegelijkertijd is het volgens mij aantrekkelijk en zelfs noodzakelijk dat wij ‘stout’ zijn en in andere vakgebieden grasduinen om daar profijt van te hebben voor eigen projecten. Salomon Kroonenberg is van deze categorie een aanstekelijk voorbeeld en daarmee brengt hij in praktijk wat met een mooi woord ‘consilience’ wordt genoemd. Literatuur, geografie,

geologie (zijn vak), archeologie en kunstgeschiedenis: het zijn de belangrijkste disciplines waarin Kroonenberg zich heeft verdiept om het binnenste van de aarde zijn geheimen te ontlokken.

Ik heb als archeoloog met jaren onderzoek in Pompeii achter de rug genoten van de warme woorden die hij aan de vulkanische gebieden rond de Vesuvius wijdt en zie Kroonenberg als een *alter Vergilius* bij de zoektocht van de lezer naar het binnenste van de aarde. Eigenlijk speelt de archeologie hierin maar een bescheiden rol: archeologen gaan slechts een paar meter de diepte in en worden dus gemakkelijk ingehaald door geologen. De vijf- tot zevenentwintig meter dikke laag vulkanisch materiaal op de

WAAROM DE HEL NAAR ZWAVEL
STINKT. MYTHOLOGIE EN
GEOLOGIE VAN DE ONDERWERELD
door Salomon Kroonenberg.
Uitgeverij Atlas. Amsterdam 2011.
400 pag. € 24,95

Een tweede mogelijk aandachtspunt is het oude debat rond de eruptie van de Vesuvius in 79 na Christus en de daarmee gepaard gaande verwoesting van Pompeii en andere steden aan de voet van deze vulkaan. Na de ontdekking van de ruïnes in het midden van de achttiende eeuw werd in wetenschappelijke debatten en in fictie de vraag naar de oorzaak van die uitbarsting gesteld. Waren er ovens van giganten en cyclopen onder de Vesuvius, vergelijkbaar met die van de cyclopen onder de Etna? En zo ja, was dan de kern van de aarde naar boven geperst? En waarom was dat gebeurd: als straf van God of goden? Vanwege de decadentie van de Romeinen? Vooral dat laatste zou in christelijk getinte romans en verhalen vaak naar voren worden gebracht. Het laat zich raden wie aan die ramp ont-snapten. Juist, de christenen konden het noodlot van Pompeii en zijn omgeving rustig navertellen in een of andere kleine gemeenschap van geloofsgenoten.

Natuurlijk raakt die literatuur slechts zijdelings aan de hoofdvraag van Kroonenbergs werk, maar zij bevat kostelijke voorbeelden die de rijke schat aan literaire evocaties in Kroonenbergs boek nog had-

resten van het antieke Herculaneum is voor de opgravers al een supercategorie. En daarbij komen de archeologen nog niet eens onder het aardoppervlak, maar op het loopniveau van 79 na Christus. Als ik dan toch een paar mogelijke omissies mag aangeven, dan is dat in de eerste plaats het voor dit thema relevante debat aan het einde van de achttiende eeuw tussen neptunisten en plutonisten: was de aarde uit watermassa's dan wel uit vuur ontstaan en hing de samenstelling van onze planeet daarvan af? Het binnenste van de aarde was, bijgevolg, vol met kokend water of met vuurzeeën. Vulkanen spuwden door de druk van water of vuur materiaal uit en deden de druk in het binnenste afnemen. In deze discussie speelden onder meer Goethe en de door Kroonenberg terecht genoemde vulkanologische pionier Hamilton een rol. Fascinatie voor de samenstelling van de kern van de aarde was in dit debat de drijvende kracht, en dat is ook wat Kroonenberg onderzoekt.

den kunnen aanvullen. Zo liet Joseph-François-Stanislas Maizony de Lauréal in een door Vergilius en Voltaire geïnspireerd epos de door Herakles onder de Etna opgesloten giganten in opstand komen tegen Herculaneum, de door Herakles gestichte stad aan de voet van de Vesuvius (*L'Héracléade ou Herculaneum*

Aux entrailles du mont Cybèle même arrache
Les pierres et l'argile et les poudreux monceaux
Que l'immortelle artiste entasse en ses fourneaux
Et forge en traits sans nombre, où son art amalgame
L'onde, le soufre actif, le nitre qui l'enflamme,
Le bitume tenace et qui s'enfle allumé,
Et le métal qui coule en ruisseaux transformé.

[Cybele zelf ontrukkt aan de ingewanden van de berg
De stenen en de klei en de hopen poeder
Die de onsterfelijke kunstenaar opeenpakt in haar ovens
En omsmeedt tot talloze verschijningsvormen, waarin haar kunst
Water verbindt met actieve zwavel en de salpeter die hem aansteekt,
Met taai bitumen dat zwelt wanneer het ontvlamd is,
En met stromend metaal dat in beekjes is veranderd.]

Eric M. Moormann is hoogleraar klassieke archeologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

enseveli sous la lave du Vésuve, poème de L. A. Florus, Parijs 1837). De verongelijkte reuzen worden opgejut door de aardgodin Cybele, die midden in de aarde zit. En deze regels illustreren de fascinatie die ook Kroonenberg heeft en die dit schitterende boek heeft opgeleverd:

De Etna spuwt lava, 2006.

Waarnemen en verbeelden

door Odile Heynders

'... als geoloog wil je niet alleen maar kijken hoe het eruitziet, maar ook begrijpen wat je ziet' (p. 308)

Waarom zijn er holtes onder Parijs, Jeruzalem en Napels? Wat is het allerdiepste gat dat ooit in het aardoppervlak werd geboord? Waarom hebben Turkse muiltjes opgekrulde punten? Waarom zitten de zwaarste bestanddelen van de aarde in de kern? Het zijn fascinerende, concrete, soms absurd klinkende vragen die Salomon Kroonenberg stelt in zijn boek *Waarom de hel naar zwavel stinkt*. De antwoorden op de vragen leiden naar beschrijvingen van geologische processen en fenomenen. Hier wordt aard-

gilius, Ovidius en anderen, stapt Kroonenberg over het aardoppervlak en zoekt hij in de natuur naar bewijzen van de literaire tekst. Of, omgekeerd, zoekt hij in de tekst naar beschrijvingen van natuurfenomenen die hij eerder als geoloog waarnam. Hij gaat op zoek naar de ingang van de hel, de rivier de Styx, de spiralen van de onderwereld, het vagevuur in het middelpunt van de aarde. En hij brengt vulkanische processen, onderaardse steenkoolbranden in China, een kopermijn in Zweden, de *hotspot* onder IJsland en andere geologische verschijnselen in verband met beschrijvingen uit oude en nieuwere teksten.

Dit alles wordt samengevoegd in een uitermate onderhoudend betoog, verlicht met prachtige illustraties, vaak door de auteur zelf genomen foto's en afbeeldingen van schilderijen, kaarten, tekeningen, etsen en zo meer. Het boek is bovendien een fascinerend verslag van een carrière: trektochten uit zijn studententijd worden verbonden met latere reizen; leesverslagen van het werk van andere geologen, ingenieurs of mineralogen worden ingezet om bepaalde analyses duidelijker te maken en nieuwe vragen op te roepen. Het resultaat is een overrompend en enthousiasmerend boek, aan te bevelen aan studenten uit allerlei (alfa-, bèta- en gamma-)disciplines, om hen te leren *spelend* te denken, nieuwsgierig te zijn, en vragen te formuleren die vanuit verschillende hoeken te benaderen en beantwoorden zijn. Wijsheid en spel hangen samen, schreef Johan Huizinga in 1938. Dit boek sluit naadloos op die gedachte aan.

Interdisciplinariteit is een van de uitdagingen van de hedendaagse wetenschap en is broodnodig in een academische omgeving die in de twintigste eeuw

veel te gespecialiseerd en methodisch verward is geraakt. Interdisciplinariteit impliceert dat er vanuit verschillende disciplines vragen worden gesteld, theoretische *frameworks* worden afgebroken en opnieuw opgebouwd, en stellingnamen gerelativeerd. Er ontwikkelt zich dan een debat waarin onverwachte gezichtspunten tot stand komen.

Vanuit interdisciplinair perspectief bejubel ik Kroonenbergs tekst, omdat hij precies de tekortkoming van de geoloog en dus de 'andere' inzet van de literatuurwetenschapper toont. De geoloog leest 'eendimensionaal': er staat wat er staat – zoals Nijhoff bekritiseerde in 'Awater' – en metaforen hebben altijd een verankering in de werkelijkheid. Het is niet zo dat de literatuurwetenschapper dat ontkent, wel zal zij de verankering van beelden en metaforen openbreken en het leesproces veel meer beschouwen als dynamisch. Over elk letterlijk beeld is de verbeelding heen gegaan, en verbeelding leidt tot interpretatie en *inbeelding* van de lezer. We zien dat Kroonenbergs betoog vooral steunt op analogie: als *dit* in de literaire tekst staat, dan kan *dat* ermee verbonden worden vanuit geologisch perspectief. De vraag is evenwel wat er staat, *hoe* het er staat en wat de context is waarin het geschreven werd en gelezen wordt.

Laat ik een voorbeeld geven uit het hoofdstuk 'De pekrivier'. Aanleiding is een citaat uit *Inferno* 21, 16-21 over een dikke stroom pek waarin luchtballen opborrelen:

Was daar beneden dikke pek aan 't koken
Die de oevers op kroop als een taaie stroop

Ik zag het teer wel, maar daarin niets anders
Dan bobbelende bellen die de kook
Omhoog bracht telkens en weer in deed zakken.

Dit citaat leidt naar het verslag van een bezoek aan Azerbeidzjan, eind jaren negentig, waar Kroonenberg op zoek ging naar olieputten. We krijgen interessante informatie voorgeschoteld. Olie verzamelt zich in plooistructuren waarin de druk soms zo hoog wordt dat een mengsel van zand, klei, water, olie en gas naar buiten komt, alsof lasagne in een bank-

'In de literatuur gaat het om de dubbele blik: dingen te zien die er niet zijn, zaken *niet* te zien die er wel zijn.'

schroef is gepropt en de bechamelsaus eruit spuit. Olieboringen in de Kaspische Zee zijn ingewikkeld omdat de bodem instabiel is. Er worden weliswaar steeds ingenieuzere technieken bedacht om de olie naar boven te krijgen, maar ondanks alle vooruitgang gaat de diepste boring die de mens voor elkaar heeft gekregen, toch niet dieper dan ongeveer twaalf kilometer. (Het middelpunt van de aarde ligt op 6.000 kilometer.) Aan olieboringen valt veel geld te verdienen, maar dat geld gaat niet naar gewone Azeri, alleen naar 'degenen die eigenlijk in Dantes pekrivier hoorden te spartelen. Van baden in rijkdom word je niet schoon' (p. 293).

Kroonenberg baseert zijn betoog op analogie. Dat impliceert dat hij parallel trekt, zaken met elkaar vergelijkt. De tekst van Dante wordt als letterlijke beschrijving genomen van een geologisch verschijnsel. De geoloog stelt fascinerende vragen, en krijgt antwoorden door de literaire tekst te *concretiseren*. Voor de literatuurwetenschapper is dat slechts één kant van het verhaal. Litera-

wetenschappelijk onderzoek (mineralogie, seismologie, petrologie, geofysica) uitgelegd en geologische kennis in een breder cultuurhistorisch perspectief geplaatst.

Kroonenberg neemt in zijn betoog literatuur als inspiratiebron voor geologische analyses. Elk hoofdstuk begint met een citaat uit Dantes *Inferno*. Met in zijn hand de tekst van de middeleeuwse schrijver, en die van klassieke auteurs als Ver-

rommelen

rommelen

in de pot

waar is

[classified]

waar is zot

hij zit aan de evenaar

(kaaiman, kaaiman)

net op tijd uitgestapt

(gaaf man, gaaf man)

nemen wordt vergeven

geven wordt genomen

rommelen

rommelen

in de pot

nooit meer toegekomen

Geert Buelens (Duffel, België, 1971) is dichter, essayist, columnist en hoogleraar moderne Nederlandse letterkunde aan de Universiteit Utrecht. Zijn laatste dichtbundel is getiteld *Verzekers u* (Meulenhoff|Manteau, 2005); in 2008 verscheen bij uitgeverij Vantilt zijn essaybundel *Oneigenlijk gebruik – Over de betekenis van poëzie*.

tuur, en zeker de middeleeuwse tekst van Dante, moet niet alleen letterlijk (of alleen figuurlijk) gelezen worden. Het gaat om de wisselwerking tussen het concrete en verbeelde, het discursieve en metaforische. Het gaat er vooral om dat de tekst niet op één waarheid wordt vastgepind.

Wahrheit oder Dichtung, Kroonenberg stipt dit vraagstuk heel even aan in hoofdstuk 4, heeft er mee te maken dat de literaire auteur bewust verduistert, verbeeldt, vervormt. Een schrijver verzint iets om met de werkelijkheid te spelen – om zich esthetisch te distantiëren van de ‘gewone’ waarneming. De schrijver *veinst*, zoals Frans Kellendonk stelde, de lezer vragend om een *suspension of disbelief* (het opschorten van het ongeloof). In de literatuur gaat het om de dubbele blik: dingen te zien die er niet zijn, zaken *niet* te zien die er wel zijn. De esthetiserende, verbeeldende, niet-letterlijke lezing ontbreekt in Kroonenbergs betoog. Althans, daar lijkt het op als we steeds die citaten van Dante gekoppeld zien worden aan natuurlijke fenomenen.

We kunnen we dit betoog vanuit literatuurwetenschappelijk perspectief echter ook op een andere manier beschrijven. Kroonenberg representeert zijn eigen denken en ontwikkeling in een deels

autobiografische tekst die hij opbouwt uit (flarden van) andere teksten en beelden. *Intertekstualiteit* (als fenomeen) ligt aan de basis van dit schrijven. Literaire maar ook wetenschappelijke teksten (van andere geologen) en filosofische geschriften (Plato, Descartes) worden aan elkaar geknoopt. Kroonenberg bouwt daarmee een *hybride* tekst op, waarin talrijke stemmen met elkaar in discussie zijn. We weten niets over het midden van de aarde, we weten er wel iets over, we twijfelen eraan... Het schrijven van Kroonenberg zelf is als zodanig een literair procedé, zoals dat beschreven werd door de Russische filosoof Michail M. Bakhtin (*Discourse in the Novel*, 1934/5). Juist omdat het betoog meerstemmig is, en uiteindelijk *niet* leidt tot precieze antwoorden, is het vanuit literatuurwetenschappelijk perspectief interessant.

Odile Heynders is hoogleraar *vergelijkende literatuurwetenschap* aan Tilburg University.

Literatuur

— Dante Alighieri. *De Goddelijke Komedie. I: Inferno* (vertaald door Rob Brouwer). Primavera Pers. Leiden 2005.

Een geologie van de hel

door Jan N. Bremmer

Wie geloven er eigenlijk nog in de hel? Het antwoord is misschien verrassend: meer mensen dan u denkt! Volgens de verschillende enquêtes die regelmatig over geloofsopvattingen in Nederland worden gehouden, neemt nog ietsje min-

‘De hel is bij ons nog lang niet verdwenen.’

der dan de helft van de kerkleden het bestaan van de hel aan en altijd nog een kleine twintig percent van de gehele Nederlandse bevolking. Het is zelfs zo dat in de laatste decennia het geloof in de hel, net als dat in de hemel, een lichte toename vertoont. Kortom, de hel is bij ons nog lang niet verdwenen. Helaas vragen de religieuze enquêtes niet naar de inhoud van dat geloof. Wat denken men-

sen zich tegenwoordig nog bij de hel? Waar zouden ze haar lokaliseren? Is er in de hel nu nog plaats voor de vorst der duisternis, de duivel? Wie nieuwsgierig is naar dit soort vragen grijpt met gretigheid naar Salomon Kroonenbergs nieuwe boek *Waarom de hel naar zwavel stinkt*, dat volgens de ondertitel de mythologie en geologie van de onderwereld behandelt.

Geïnteresseerden in de mythologie van de onderwereld komen echter enigszins bedrogen uit. Kroonenberg begint zijn boek met een bezoek aan Jeruzalem, waar volgens de vroeg-christelijke overlevering Jezus voor zijn opstanding ter helle was gevaren. Typerend voor zijn boek is dat de auteur vervolgens de plaats van het graf van Jezus en daarmee de ingang van de hel opzoekt. Hij vindt een grot en komt zo in de onderaardse gangen van de Heilige Stad, die uit kalksteen blijken te zijn gehouwen. Maar geen hel. Dat is ook niet zo vreemd want in het Oude Testament komt de hel nog niet

voor. Er was een vage onderwereld, de Sheol, maar daar kwam iedereen terecht, niet alleen de slechteriken.

Zoals de lezer spoedig duidelijk wordt, gaat de belangstelling van de auteur eerder uit naar die kalksteen dan naar de joodse helsvoorstellungen. Zijn geologische focus blijkt ook uit het vervolg. Van Jeruzalem reizen we meteen naar Tartu in Estland, waar hij het museum van Karl Ernst von Baer (1792-1876), de grondlegger van de moderne embryologie, bezoekt.

‘Het is interessant dat Vergilius door een gids de onderwereld aan Aeneas liet verklaren, maar niet de onderwereld door Aeneas zelf liet beschrijven.’

Von Baer had de onderwereld van Odysseus op de Krim gelokaliseerd, want daar vond hij drabbige modderstromen, zwart van olie, en pruttelende vulkaankegeltjes, waaruit soms gasvlammen sloegen, fenomenen die hij meende te herkennen in de homerische zwarte Styx en de Pyriphlegeton, de rivier van vuur in de onderwereld. Bij een bezoek aan de oude Griekse nederzettingen aan de Krim realiseert onze geoloog zich dat Von Baer op dit punt een fantast was en we reizen dus snel verder naar Italië.

In een mooi hoofdstuk beschrijft Kroonenberg zijn bezoek aan het Lago Averno bij Napels, waar Vergilius zijn held Aeneas liet afdalen naar de onderwereld samen met de Sibylle. Het is interessant dat Vergilius door een gids de onderwereld aan Aeneas liet verklaren, maar niet de onderwereld door Aeneas zelf liet beschrijven. Zo'n literair procedé komen we voor het eerst tegen in het vroeg-joodse geschrift *1 Henoch*, dat waarschijnlijk aan het eind van de derde eeuw voor Christus ontstaan is en dat Vergilius mogelijk heeft gekend. Hier toont een engel Henoch de hel, maar jammer genoeg kent Kroonenberg deze beschrijving niet. Dit geschrift heeft hem nog veel te bieden, net als vroeg-christelijke apocalypsen, die ook vaak gedetailleerde beelden van de hel bevatten.

Hoewel we bij tijd en wijle moe worden van de vele peridotieten, chondrietten, stygobionten, extremofielen en andere geologische curiositeiten die zijn boek

bevolken, reizen we graag met Kroonenberg mee. Na de klassieke wereld krijgen we uiteenzettingen over de steenkoolwinning in Xinjiang, de Byzantijnse grotten van Cappadocië en de kopermijn van het Zweedse Falun, om maar enkele van de vele plaatsen te noemen waarlangs hij ons met veel enthousiasme en eruditie leidt. Zo weet hij dat de beroemde visionair Emanuel Swedenborg, wiens gedachtegoed tot vandaag voortleeft in de wonderde wereld van de moderne spiritualiteit, zijn beeld van de hel ontleende aan de vele mijngangen in de Grote Koperberg van Falun, en leren we dat het element kobalt zijn naam ontleent aan de Duitse Kobold, de plaaggeest die mijnwerkers deed geloven dat ze een rijke ader hadden gevonden. Dat alles prachtig geïllustreerd met heldere tekeningen en opmerkelijk veel foto's van de auteur zelf.

Het enige wat node wordt gemist is enige reflectie over het verschijnsel zelf. Kroonenberg vertelt dat hij het kind is van een joodse liberale vader en een protestantse socialistische moeder. Hij houdt dus, zoals hij schrijft, alle opties open. Maar iets meer gedachten over het fenomeen waren toch welkom geweest. Waarom kwam de hel op en waarom hielden vanaf de zeventiende eeuw mensen in ons werelddeel op in de hel te geloven? Hoe moeten wij nu aankijken tegen het verschijnsel vergelding? Zijn wij vandaag, om met Sartre te spreken, zoveel beter af nu de hel de anderen zijn geworden? Maar misschien zijn dat vragen die beter bij een godsdienstwetenschapper dan bij een geoloog passen.

Jan N. Bremmer is emeritus hoogleraar godsdienstwetenschap aan de Rijksuniversiteit Groningen en in 2011-2012 gasthoogleraar aan het Münchner Zentrum für antike Welten van de Ludwig-Maximilians-Universität München.

Literatuur

— Alan E. Bernstein. *The Formation of Hell: Death and Retribution in the Ancient and Early Christian Worlds*. Routledge. New York 1993 [over het ontstaan van de hel].

— Jan N. Bremmer. *The Rise and Fall of the Afterlife*. Routledge. New York 2002 [over de verdwijning van de hel].

— Joep de Hart. *Zwevende gelovigen. Oude religie en nieuwe spiritualiteit*. Bert Bakker. Amsterdam 2011 [over de relatie met de moderne spiritualiteit].

Het boek van Bernstein dat hij citeert ken ik, maar ik kon er niets mee voor het verhaal dat ik wilde vertellen. Floris Cohen raadde mij ooit het boek *The Decline of Hell* van D.P. Walker aan, dat heb ik zelfs aangehaald in mijn boek, maar veel schoot ik er niet mee op. Ik vrees dat ik die vraag aan de theologen moet laten, ik heb er niets nieuws over te melden. Als niet-gelovige natuurwetenschapper blijf ik een vreemde op zijn erf.

De recensenten hebben wel hun best gedaan om bij mij over de schutting te kijken. Archeoloog Eric Moormann wijst op de strijd tussen de neptunisten, die meenden dat basalt uit water was neergeslagen, en de plutonisten, die meenden dat het uit magma ontstond: een kwestie waar ik in *De menselijke maat* kort op inga, maar die natuurlijk ook consequenties heeft voor de vraag of de aarde van binnen nu waterig of vurig is. Mooie, voor mij nieuwe verhalen over de Etna, Vesuvius, Pompeii. Bremmer wijst op een vroeg-joods geschrift over de hel dat Vergilius mogelijk heeft gekend, en op een boek van hemzelf dat ik ook niet kende. Prachtig, ik had het allemaal graag gelezen voordat ik het boek klaarhad.

Maar ik voel me nu wel als de promovendus die bij de verdediging van zijn proefschrift te horen krijgt dat hij een belangrijk boek van zijn hooggeleerde opponent niet heeft gelezen. Of als de

‘De recensenten moesten eens weten wat ik allemaal heb weggelaten.’

wetenschapper die zijn artikel van het tijdschrift terugkrijgt met de opmerking van een verongelijkte referent dat hij hem daarin niet heeft geciteerd. Ik heb ook al bedacht dat ik zelf een schot voor open doel heb gemist: Johannes kreeg zijn visioen van de Apocalyps op het eiland Patmos, een vulkanisch eiland, weliswaar reeds lang uitgedoofd, maar op een steenworp afstand van de actieve vulkaan van het eiland Thera. Allemaal mosterd na de maaltijd, want ik ga het boek er niet opnieuw om schrijven. En de recensenten moesten eens weten wat ik allemaal heb weggelaten.

Het interessantst vond ik de opmerkingen van Odile Heynders, omdat zij ingaat op de *manier* waarop ik het boek geschreven heb, iets waarvan ik mijzelf nauwelijks bewust ben geweest. Het boek heeft zichzelf geschreven, en het proces waarmee ik de ene stem met de andere stem liet afwisselen is volstrekt intuïtief geweest. ‘Nu is het tijd voor iets anders’, voel je dan. En inderdaad, analogie is belangrijk, alleen gaat het meestal niet om bewust gezochte parallellen, maar om meer toevallige associaties: met woorden, namen, beelden. Ik was opgetogen toen ik toevallig vond dat mijn oom een krab naar een monster van Dante had genoemd, en toen ik zag dat Gustave Doré's brandende graven precies leken op de schachten in een Chinese kolenmijn. En Odile Heynders heeft glashelder

ingezien dat ik met opzet geen precieze antwoorden heb willen geven. Alleen het woord *intertekstualiteit* heb ik op moeten zoeken, het komt niet voor in mijn bijbel van de literatuurwetenschap, de Huizinga-lezing van Karel van het Reve *Het raadsel der onleesbaarheid*. Ik begrijp nu dat het hetzelfde is als wat mijn vrouw zei na lezing van *Waarom de hel naar zwavel stinkt*: jij maakt van een heleboel boeken een nieuw boek.

En toch ben ik na alle loftuitingen van de recensenten niet helemaal voldaan. Want wat ik zo graag van hen had willen

‘Het boek heeft zichzelf geschreven, en het proces waarmee ik de ene stem met de andere stem liet afwisselen is volstrekt intuïtief geweest.’

weten is: waar halen Dante, Vergilius en al die anderen hun inspiratie vandaan? In hoeverre is wat zij schrijven gekleurd door waarnemingen uit hun eigen omgeving? Kan je een ‘hevig stinkende Avernusmond’ bedenken zonder er ooit een gezien te hebben? Of althans erover gelezen te hebben? Zou de klassieke cultuur er inderdaad anders uitgezien hebben als er geen kalkgrotten rond de Middellandse Zee waren geweest? De recensenten gaan daar helaas niet op in. Toch te ver van hun erf?

Salomon Kroonenberg is emeritus hoogleraar geologie aan de Technische Universiteit Delft.

Literatuur

— Karel van het Reve. *Literatuurwetenschap: het raadsel der onleesbaarheid* (Huizinga-lezing 1978). Het Wereldvenster. Baarn 1979 [online te vinden op http://www.dbnl.org/tekst/reve003lite02_01/reve003lite02_01_0001.php].

— D.P. Walker. *The Decline of Hell. Seventeenth-Century Discussions of Eternal Torment*. Chicago University Press. Chicago 1964.

Ik zie ik zie wat jij niet ziet

door Salomon Kroonenberg

‘Op andermans erf’ heet deze rubriek. Maar kan ik daar eigenlijk wel terecht? De literatuurwetenschapper Odile Heynders schrijft over *Waarom de hel naar zwavel stinkt*: ‘In de literatuur gaat het om de dubbele blik: dingen te zien die er niet zijn, zaken *niet* te zien die er wel zijn. De esthetiserende, verbeeldende, niet-let-

terlijke lezing ontbreekt in Kroonenbergs betoog.’ Zo jaagt zij mij resoluut van haar literatuurerf af, al is het met welgemeende schouderklopjes.

Theoloog Jan Bremmer wil juist dat ik nog verder op zijn erf doordring: hij mist reflectie over het verschijnsel ‘hel’ zelf, waarom dat opkwam en weer verdween.

ABG = Open Access

De ABG is een Open Access tijdschrift. U kunt alle artikelen op de website kosteloos downloaden en vrij gebruiken in het onderwijs.

Gelieve bij bronvermelding de volgende gegevens te vermelden: auteursnaam, nummer waarin het artikel is gepubliceerd en de uitgever Amsterdam University Press.

www.academischeboekengids.nl